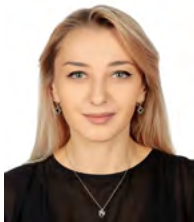

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДОГЛЯДУ ТА ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Сигидин Мар'яна Михайлівна,

кандидат юридичних наук,

завідувач відділу міжнародних зв'язків

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті проаналізовано актуальний стан реформування системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні в умовах воєнного стану. Зокрема, встановлено, що, зважаючи на цілий спектр негативних наслідків, спричинюваних вихованням дітей-сиріт в інституційних закладах, які суперечать основним правовим засадам забезпечення і захисту прав дітей, необхідність відходу від традиційного для більшості країн інституційного виховання, а також глобальна гуманізація підходів до піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі створення для них можливостей зростати у сімейному оточенні, були нагальними та очевидними. Акцентовано на необхідності критичного сприйняття будь-яких статистичних даних, пов'язаних зі збором інформації щодо кількості дітей, які залишились без батьківської опіки під час війни, з огляду на: тимчасову окупацію території України, що унеможлиблює доступ до інформації про виявлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; проведення органами державної влади масштабної евакуації населення, що призводить до дезорганізації процесу облікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; примусову депортацію дітей на територію російської федерації та інших держав, які підтримують політику агресора тощо. Наголошено на нагальній потребі в активізації державними органами процесу моніторингу та контролю в цій сфері, зокрема, створення систематизованої масштабної бази даних про місцезнаходження всіх дітей з інтернатних закладів. Встановлено, що державними органами спільно з міжнародними організаціями здійснюються численні спроби продовжити процес реалізації реформи деінституціоналізації в Україні, незважаючи на надскладні умови, в яких опинилася наша держава внаслідок збройного нападу росії, що знаходить свій прояв у внесенні низки змін до чинного законодавства у цій сфері в частині спрощення процесу влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тимчасово переміщених, до таких сімейних форм виховання, як дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, а також передання дітей під опіку та піклування особам, які перебувають з дітьми у сімейних, родинних відносинах.

Ключові слова: деінституціоналізація, інституційне виховання, дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я, усиновлення, право на сім'ю, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування.

Syhydyn M. Reforming the system of institutional care and education of children in Ukraine under the conditions of the martial law

The article analyzes the current state of reforming the system of institutional care and upbringing of children in Ukraine under martial law. In particular, it was established that, taking into account the whole spectrum of negative consequences caused by the upbringing of orphans in institutions, which contradict the basic legal principles of ensuring and protecting the rights of children, the need to move away from institutional upbringing, which is traditional for most countries, as well as the global humanization of approaches to care about orphans and children deprived of parental care, including creating opportunities for them to grow up in a family environment, were urgent and obvious. Emphasis is placed on the need for a critical perception of any statistical data related to the collection of information on the number of children who were left without parental care during the war, given: the temporary occupation of the territory of Ukraine, which

makes it impossible to access information on the identification of orphans and children deprived of parental care; large-scale evacuation of the population by state authorities, which leads to the disorganization of the accounting process of orphans and children deprived of parental care; forced deportation of children to the territory of the russian federation and other states that support the policy of the aggressor, etc. The urgent need for state bodies to intensify the process of monitoring and control in this area, in particular, the creation of a systematized large-scale database on the location of all children from residential institutions, was emphasized. It has been established that numerous attempts are being made by state bodies together with international organizations to continue the process of implementing the deinstitutionalization reform in Ukraine, despite the extremely difficult conditions in which our state found itself as a result of the armed attack of russia, which is manifested in making of a number of changes to the current legislation in this area in part of simplifying the process of placing orphans and children deprived of parental care, including those temporarily displaced, into such family forms of upbringing as family-type orphanage and foster families, as well as transferring children to the care and custody of persons who are with children in family relationships.

Key words: *deinstitutionalization, institutional care, family-type orphanage, foster family, adoption, right to a family, an orphan child, a child deprived of parental care.*

Принцип 6 Декларації прав дитини, проголошеної Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1959 року, встановлює: «Дитина для повного і гармонійного розвитку її особи потребує любові і розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків і, в усякому разі, в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості» [1]. Важливість цього положення складно переоцінити, саме воно закріплює найвищий обов'язок держави усіма засобами та способами сприяти реалізації права кожної дитини на сім'ю, а також виявляти найвищу турботу про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі забезпечити їм належний догляд та виховання у сімейному оточенні.

На жаль, проблема сирітства існує стільки ж, скільки й людство, та належить до категорії глобально-цивілізаційних. Зважаючи на її, перш за все, соціальний характер, повністю подолати сирітство наразі не вдалося жодній із держав, навіть високорозвинутих. Тим не менш, упродовж останніх декількох десятиліть міжнародними організаціями та урядами усіх без винятку цивілізованих країн здійснювалось чимало заходів задля зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ключовими серед яких є розроблення ефективних правових механізмів, здатних забезпечити останніх належним вихованням, що мало б у своїй основі модель традиційної сім'ї. У цьому контексті найбільш значущим

кроком стало запровадження реформи деінституціоналізації, в основу якої покладено реалізацію цілої системи заходів, пов'язаних із поступовим відходом від інституційного виховання дітей-сиріт, та створення натомість розгалуженої мережі правових форм сімейного виховання дітей.

Варто зауважити, що відправною точкою в питанні необхідності запровадження широкомасштабних комплексних заходів щодо реформування системи піклування про дітей-сиріт стали опублікування та публічні обговорення результатів численних досліджень із підтвердженнями вкрай негативного впливу інституційного виховання дітей-сиріт на їх формування, розвиток і становлення дітей як особистостей. Так, за результатами досліджень, проведених найбільшою міжнародною мережею організацій, що працюють із дітьми, Eurochild, було встановлено, що інституційний догляд є шкідливим особливо для дітей, адже він спричиняє довгострокові наслідки для їхнього здоров'я та психосоціального розвитку. Крім того, виховання у закладах інституційного догляду найчастіше супроводжується неприйнятними для цивілізованого суспільства методами зневаги, жорстокого поводження та насильства. Це призводить до того, що по досягненню дитиною зрілого віку вона зіштовхується з низкою комунікативних проблем, пов'язаних із адаптацією її до соціального та професійного життя [2]. Отже, зважаючи на цілий спектр негативних наслідків, спричинюваних вихованням дітей-сиріт в інституційних закладах,

зокрема, неможливість набуття дитиною індивідуальності, соціальну ізоляцію та дистанціювання, створення загрози її нормальному фізичному, психоемоційному, соціальному розвитку тощо, що, безумовно, суперечить основним правовим засадам забезпечення і захисту прав дітей, необхідність відходу від традиційного для більшості країн інституційного виховання, а також глобальна гуманізація підходів до піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі створення для них можливостей зростати у сімейному оточенні, були нагальними та очевидними.

Загалом варто відзначити, що загальносвітова тенденція до деінституціоналізації була започаткована ще на початку 2000-х років, коли ЮНІСЕФ, Європейський Союз та партнери вирішили підтримати уряди та громадянське суспільство в Європі і Центральній Азії у частині відходу від домінування інституційного догляду, замінивши його на виховання на основі моделі класичної сім'ї [3]. Основні напрями реалізації реформи деінституціоналізації були визначені та деталізовані у прийнятій у 2009 р. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № A/RES/64/142 «Рекомендації щодо альтернативного догляду за дітьми», основними цілями якої стали: а) підтримка зусиль, спрямованих на те, щоб діти перебували під опікою своєї сім'ї, або на їх повернення під опіку своєї сім'ї; б) забезпечення того, щоб у період пошуку таких постійних рішень виявлялися та забезпечувалися найбільш відповідні форми альтернативного догляду за дитиною в умовах, що гарантують їй повний та гармонійний розвиток; в) надання допомоги та підтримки урядам у тому, щоб вони краще здійснювали свої завдання та брали до уваги економічні, соціальні та культурні умови у кожній державі [4]. Цілком очевидно, що саме Резолюція заклала концептуальні, ідеологічні та правові підвалини для подальшого відходу цивілізованих країн від інтернатної моделі виховання дітей-сиріт і дала поштовх для формування якісно нових уніфікованих підходів до реалізації соціальної політики у сфері захисту дітей.

Не стала винятком і Україна, для якої, як і для всіх колишніх країн-членів Радянського Союзу, виховання дітей-сиріт та

дітей, позбавлених батьківського піклування, було пов'язане насамперед із діяльністю інтернатних закладів, яка традиційно асоціюється із жорстокістю, байдужістю та суспільною ізоляцією. Правовою передумовою для активізації впровадження заходів із деінституціоналізації в Україні стало підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію з Європейським Союзом [5], Глава 21 якої, з-поміж іншого, декларує необхідність здійснення співпраці сторін Угоди у сфері соціальної політики та соціального захисту. Для забезпечення динаміки такої співпраці та гармонійної інтеграції нашої держави у Європейське співтовариство у 2017 р. Кабінетом Міністрів України було розроблено та схвалено Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, спрямовану на захист найкращих інтересів дитини шляхом зміни системи інституційного догляду та виховання дітей на систему, яка забезпечує догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі [6]. Одним із ключових заходів у рамках загальнодержавного реформування системи інституційного догляду та виховання дітей є розвиток сімейних форм виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу), патронату над дітьми, малих групових будинків відповідно до потреб територіальної громади для припинення практики влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, до закладів інституційного догляду та виховання.

Потреба у проведенні реформування системи інституційних закладів виховання дітей-сиріт в Україні не викликає сумнівів, адже, якщо звернутися до офіційних статистичних даних, то станом на кінець 2017 р. за інформацією Державної служби статистики України, загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували на первинному обліку, сягала 70240 осіб. З них: а) кількість дітей, що знаходились під опікою/піклуванням – 51101 особа; б) кількість дітей, що знаходились у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу – 12178 осіб; в) кількість дітей, що знахо-

дилися у медичних, навчальних, виховних закладах, інших навчальних закладах або установах, у закладах соціального захисту дітей – 6961 особа [7, с. 13]. Тобто загальний відсоток дітей, які перебували на вихованні в інституційних закладах, на кінець 2017 р. складав майже 10 % від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Незважаючи на розроблення Стратегії, реформування закладів інституційного догляду в Україні впродовж останніх декількох років не характеризувалося динамічністю, на що неодноразово зверталася увага міжнародної спільноти. Так, у 2021 р. представники UNICEF висловили стурбованість поточним ходом реформи деінституціоналізації в Україні, а особливо тими проектами змін до Національної Стратегії Реформи, які на той час перебували на громадському обговоренні. Йдеться насамперед про відтермінування реалізації реформи до 2030 року, відкладення трансформації будинків дитини до 2026 року та виключення з реформи спеціальні та спеціалізовані заклади освіти [8]. Своєю чергою широкомасштабна неспровокована збройна агресія російської федерації проти України та введення 24 лютого 2022 року на усій території нашої держави воєнного стану фактично поставили під загрозу можливість проведення заходів із реформування системи інституційних закладів. Активні бойові дії на значній території України, постійні ракетні атаки на міста і села, вбивства і катування мирного населення спричинили численні людські жертви та різке збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Так, за даними Національної соціальної сервісної служби України у період з 24 лютого 2022 року по 1 квітня 2023 року регіональні служби у справах дітей виявили 8512 дітей, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування в умовах воєнного часу. З них 1476 дітей стали сиротами у зв'язку з обставинами військової агресії російської федерації проти України. Крім того, суттєво знизився й рівень усиновлення. Якщо у 2014 році загальна кількість усиновлених дітей з інтернатів, дитячих будинків та притулків становила

1358, то за весь 2022 рік та 1 квартал 2023 року їх було усиновлено лише 435 [9].

У цьому контексті необхідно вказати на критичність сприйняття будь-яких статистичних даних, пов'язаних зі збором інформації щодо кількості дітей, які залишилися без батьківської опіки під час війни, що може бути обґрунтоване низкою причин: 1) тимчасова окупація території України, що унеможлиблює доступ до інформації про виявлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 2) проведення органами державної влади масштабної евакуації населення, що може призвести до дезорганізації процесу облікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 3) примусова депортація дітей на територію російської федерації та інших держав, які підтримують політику агресора; 4) численні випадки зникнення дітей безвісти тощо. У контексті цього слід пригадати нещодавнє проведення Комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики круглого столу, на якому було встановлено різке (практично на 8 тис. осіб – курсив наш М.С.) зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні на кінець 2022 року в умовах триваючої військової агресії російської федерації, що викликало чимало питань серед присутніх [10]. Дезорганізація процесу облікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відсутність та невпорядкованість інформації про місцезнаходження багатьох із них, зумовлені, з-поміж іншого, вимушеним розпуском інтернатних закладів виховання у зв'язку з військовими діями, а також примусовою депортацією окупантами дітей, що там виховувалися, не лише ускладнюють аналіз актуального стану реалізації реформи деінституціоналізації в Україні та визначення її динаміки, а й у багатьох випадках фактично гальмують проведення відповідних заходів із деінституціоналізації, адже унеможлиблюють вчасне виявлення випадків безпритульності дітей чи перебування їх в небезпечному для них середовищі та реагування на ці випадки з боку держави, зокрема, шляхом влаштування їх до передбачених вітчизняним законодавством, форм сімейного виховання.

Саме тому нагальною є потреба в активізації державними органами процесу моніторингу та контролю в цій сфері, зокрема, створення систематизованої масштабної бази даних про місцезнаходження всіх дітей з інтернатних закладів з метою подальшого переміщення їх у безпечне середовище та забезпечення їх належним сімейним вихованням і доглядом.

У контексті визначення стану реалізації реформи деінституціоналізації в умовах воєнного стану важливим також є аналіз заходів, пов'язаних із приведенням вітчизняного законодавства у відповідність із обставинами, що складаються у процесі трансформації системи інституційного виховання у зв'язку з війною. До основних із них варто віднести Постанову Кабінету Міністрів України від 22.03.2022 р. № 349 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану» [11], яку слід розцінювати, по-перше, як необхідний захід із забезпечення захисту прав та інтересів дітей під час війни, а, по-друге, як спробу нормотворчих органів продовжити процес реалізації реформи деінституціоналізації в Україні, незважаючи на надскладні умови, в яких опинилася наша держава внаслідок збройного нападу росії. Зокрема, нею було внесено зміни до низки підзаконних нормативно-правових актів, серед яких Положення про дитячий будинок сімейного типу [12], Положення про прийомну сім'ю [13] та Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [14], у частині запровадження можливості тимчасового влаштування дітей, що залишилися без батьківського піклування, до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей як основних форм сімейного виховання. Процедурні аспекти реалізації вищезазначених положень були деталізовані в Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини шляхом доповнення його окремим розділом «Особливості влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі дітей, розлучених із сім'єю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у разі введення

на території України надзвичайного або воєнного стану». Зокрема, п. 78 Порядку передбачається, що у разі відсутності технічної можливості видати наказ служби у справах дітей за місцем функціонування відповідної прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу діти влаштовуються за наказом служби у справах дітей відповідної обласної та Київської міської військової адміністрації. Крім того, п. 79 Порядку закріплюється спрощений порядок оформлення опіки та піклування над дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування, особами, які перебувають з нею у сімейних, родинних відносинах (у тому числі хрещеними батьками). Також важливим у контексті реалізації реформи деінституціоналізації є скасування пунктом 80 Порядку вимоги щодо проходження особами, в сім'ї яких влаштовуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, під опіку, піклування, курсу навчання з виховання таких дітей у центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану. Відзначимо, що такий підхід, зумовлений потребою в оперативному реагуванні на випадки залишення дітей без батьківського піклування, суттєво спрощує законодавчі вимоги до кандидатів у батьки-вихователі, прийомні батьки та опікуни/піклувальники і пришвидшує процес влаштування дітей, які залишилися без батьків, до сімейних форм виховання.

Також важливо зауважити і про нещодавні зміни, зумовлені прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України від 01.06.2023 року № 576 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану» [15]. Йдеться про вирішення питання щодо влаштування до дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування, із числа тимчасово переміщених (евакуйованих) в межах України або за межі України. Зокрема: 1) закріплюється право першочергового влаштування цієї категорії дітей до дитячих будинків сімейного типу та прийомних

сімей; 2) передбачається можливість цієї категорії дітей після їх тимчасового переміщення (евакуації) бути влаштованими в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу за наявності свідоцтва про народження дитини та рішення про надання статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, або витяг з обліково-статистичної картки дитини; 3) передбачається можливість тимчасово переміщених (евакуйованих) за межі України дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на обліку з усиновлення, бути переданими під опіку, піклування громадян України, які перебувають на обліку кандидатів в усиновлювачі та проживають (перебувають) на території України, крім територій активних бойових дій та тимчасово окупованих російською федерацією територій.

Підсумовуючи усе вищезазначене, можемо зробити висновок про те, що збройна агресія російської федерації проти України та активні військові дії на значній території нашої держави спричинили різке збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування, що вимагає від держави негайного реагування і розроблення ефективних законодавчих механізмів, які б уможливили безперешкодне та оперативне забезпечення дітей, що втратили батьків, вихованням та належним доглядом у сімейному оточенні. Реалізація в Україні заходів, пов'язаних із деінституціоналізацією, значно ускладнилась дезорганізацією процесу обліку-

вання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відсутністю та невпорядкованістю інформації про місцезнаходження багатьох із них, що зумовлено вимушеним розпуском інтернатних закладів виховання у зв'язку з військовими діями, а також примусовою депортацією дітей, що виховувалися в інтернатних закладах на тимчасово окупованих територіях України. Зазначене вимагає від держави активізації моніторингу та контролю в цій сфері, зокрема, створення систематизованої масштабної бази даних про місцезнаходження всіх дітей з інтернатних закладів з метою подальшого переміщення їх у безпечне середовище та забезпечення їх належним сімейним вихованням і доглядом. Незважаючи на цілу низку труднощів, державними органами спільно з міжнародними організаціями здійснюються численні спроби продовжити процес реалізації реформи деінституціоналізації в Україні, незважаючи на надскладні умови, в яких опинилася наша держава внаслідок збройного нападу росії, що знаходить свій прояв у внесенні низки змін до чинного законодавства у цій сфері в частині спрощення процесу влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тимчасово переміщених, до таких сімейних форм виховання, як дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, а також передання дітей під опіку та піклування особам, які перебувають з дітьми у сімейних, родинних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Declaration of the Rights of the Child. Proclaimed by General Assembly Resolution 1386(XIV) of 20 November 1959. URL: <https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/11/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf> (дата звернення: 15.06.2023).
2. Opening Doors for Europe's Children Working Paper «Deinstitutionalisation and quality alternative care for children in Europe – Lessons learned and the way forward», 2014. OHCHR, The rights of Vulnerable Children under the Age of Three. Ending their Placement in Institutional Care. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/di_lessons_learned_web_use.pdf (дата звернення: 15.06.2023).
3. Deinstitutionalisation and quality alternative care for children in Europe. Lessons learned and the way forward Working paper. URL: https://www.openingdoors.eu/wpcontent/uploads/2014/11/DI_Lessons_Learned_web_use.pdf (дата звернення: 15.06.2023).
4. 64/142.Guidelines for the Alternative Care of Children: Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2009. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/673583> (дата звернення: 16.06.2023).
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014 (дата звернення: 16.06.2023).

6. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 серпня 2017 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#n23> (дата звернення: 16.06.2023).

7. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2018. 76 с.

8. UNICEF urges the Government of Ukraine to continue with the Deinstitutionalization Reform in line with the approved National Strategy. 01 February 2021. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/unicef-urges-government-ukraine-continue-deinstitutionalization-reform-line-approved> (дата звернення: 17.06.2023).

9. Штокалюк Ю. Війна і сирітство: скільки дітей в Україні залишилися без батьків та як змінився рівень їхнього усиновлення. *Юридична Газета Online*. 26 травня 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/viyna-i-siritstvo-skilki-ditey-v-ukrayini-zalishilysya-bez-batkiv-ta-yak-zminivsy-a-riven-yihnego-usi.html> (дата звернення: 17.06.2023).

10. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики звернеться до Прем'єр-міністра України з проханням особисто втрутитись у проблемну ситуацію із захистом дітей, які залишились без батьківської опіки. *Прес-служба Апарату Верховної Ради України*. Опубліковано 12 квітня 2023. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/235378.html (дата звернення: 17.06.2023).

11. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022 р. № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2023).

12. Про затвердження положення про дитячий будинок сімейного типу : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2023).

13. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2023).

14. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2023).

15. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо провадження діяльності з усиновлення та влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї громадян України під час воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 р. № 576. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.06.2023).